

Семјон Машински

Лењин и Лав Толстој

(На маргинама чланка „Лав Толстој као огледало руске револуције” В. И. Лењина)

Све је било необично у том задивљујућем човеку, у његовом снажном и као из гранита одваљеном карактеру, у његовом широком и дубоком погледу на свет, у његовом строгом односу према уметности и властитом стваралаштву, па чак и у његовој личној и књижевној судбини.

Своју прву књигу објавио је када је имао двадесет и четири године. И одмах је било јасно да је у велику руску књижевност ушао уметник огромног талента, способан да у њој и у уметности уопште каже нешто свршено ново. Неколико његових прича и повести које су затим уследиле у том погледу нису више ни код кога остављале ни најмању сумњу.

И буквално истог часа око његовог имена разгореле су се страсти.

То је било тешко време у друштвеном животу Русије. После Кримске катастрофе, пред најразличитијим слојевима друштва и с неумољивом оштрином, изникла су питања: ко је крив за то што се догодило, којим путем земља треба даље да иде да би осујетила могућност сличних катастрофа у будућности, каквим је методима могуће уништити иструлели режим и преуредити живот земље на праведној основи?

Од тих питања није могла да побегне ни књижевност. То је било време неустрашивог преиспитивања вредности. У критици су буктале полемике око „лушкинског” и „гогољевског” правца. У самој књижевности све оштрије се оцртавао јаз између писаца који су служили правди и нареду и оних који су своје музе држали закључане у колима од слоноваче тако зване „чисте уметности.”

Управо у том тешком и мучном тренутку разлегао се глас Толстоја. И погледи најразличитијих књижевних „партија” уперили су се на њега. Свима је било јасно да је његовом несвакидашњом уметничком појавом руска књи-

жевност постала богатија и да ће од његовог става умногоме зависити однос снага, а свакако и крајњи исход друштвених и књижевних борби.

Необичност Толстојеве књижевне судбине манифестовала се, поред осталог, и у готово потпуној једнодушности с којом га је прихватила и признала критика. А као што се зна, није баш тако редак случај да су многи, веома крупни писци за живота итекако кубурили с критиком. Сетимо се само колико су једнострано и пристрасно били, на пример, њени приговори Пушкину и Гогољу, Островском и Достојевском.

Толстој је у том погледу био неупоредиво срећније руке од било ког другог великог пиоца. Та његова срећа несумњиво се састојала у чињеници што се на почетку његове књижевне биографије налазило име Чернишевског, а на њеном крају — име Лењина.

Та околност била је од великог значаја. Чланци Чернишевског, написани поводом првих Толстојевих дела, садржали су изванредно дубоку и оштроумну анализу оних открића које су донеле ране Толстојеве приповетке и повести. Ти чланци су у знатној мери усмерили његово касније стваралаштво.

Још важнију улогу, и то у посмртној Толстојевој судбини, одиграли су чланци које је о њему написао Лењин.

2

Владимир Иљич се књижевном критиком, као што је познато, није специјално бавио. Његова иступања у тој области била су спорадична и за повод су сваки пут имала конкретне ситуације идејно-политичке борбе коју је водила наша партија. Тим више судови његови о Херцену и Бјељинском, Чернишевском и Шчедрину, Некрасову и Тургеневу, Горком и о неким општим проблемима уметности и литературе, сведоче о великом значењу који је он придавао уметничком стваралаштву и његовој улози и формирању друштвене свести, у духовном развоју народа.

Уметност и револуција су основна Лењинова прекупација с којом он доследно разматра поједине крупне књижевне личности и појаве. Колико дубоко и праведно стваралаштво једног уметника истражује противуречности савременог живота, у којој мери оно одражава насушне интересе народа и како га духовно наоружава у борби против угњетача — одговори на та питања давали су Лењину објективан материјал за размишљање о улози књижевности у револуционарно-ослободилачком покрету народа, као и за веома важне теоретске закључке у тој области.

Године 1850. у свом знаменитом делу „О развоју револуционарних идеја у Русији”, Херцен је први одредио значај наше књижевности у развоју руског ослободилачког покрета. Он се позива на чињенице 20—40-их година, када су се ослободилачке идеје још слабо доимале свести

народа и биле својина искључиво „најбољих људи међу племићима”. У другој половини 19. века тај круг се знатно проширио. Революционарне идеје захватају неупоредиво шире слојеве друштва. Русија постаје лидер светског ослободилачког покрета. И управо у то време сазрева и светски значај руске књижевности у којој се одсликава историјска мисија руског револуционарно-ослободилачког покрета.

Као најснажнији симптом тог процеса појавило се стваралаштво Лава Толстоја — писца необично сложеног и противуречног, писца који никако није могао да разлучи револуционарне идеје, али који је свеједно, својим генералним делима, објективно помогао револуцији. У том смислу изучавање Толстоја било је од великог методолошког интереса. Осим тога, а то је и најважније, после пораза револуције 1905. године, у условима реакције и привременог јењавања револуционарног таласа, проблем Толстоја добио је изузетно политичко значење. Управо тиме треба и објаснити велику пажњу коју му је Лењин посветио.

Ни о једном другом великом писцу он није писао тако много као о Толстоју, ниједног другог није поштовао тако као њега. Толстој није импонувао Лењину само снагом свог уметничког генија и ширином своје мисли, већ и својом блиставом, несвакидашњом личношћу. Неустрашиви бунтовник, непомирљиви протестант, страствени разобличитељ буржоаско-племићког поретка Русије, он се ни за тренутак не би двоумио да пође и на губилиште за своја убеђења. Одражност се у њему мешала с неком врстом несташлука. Тај несташлук, па још и извесну дрскост и тврдоглавост, приметио је и Горки: „У њему је, рекао бих, живео дрски и радознали несташлук Васке Буслајева помешан с јогунастом душом протопопа Авакума, док се негде около шуњао чаадајевски скептицизам.”

Баш тај широки распон Толстојевог душе веома се свиђао Лењину. И чак и онда кад га Лењин жестоко критикује, иза оштрих, веома одмерених и брижљиво пробраних речи, осећа се безгранично поштовање које је према њему гајио.

Седам чланака о Толстоју које је Лењин написао у току две и по године, били су не само ново виђење великог писца, већ и значајан путоказ у развоју марксистичке естетике и науке о књижевности.

Посебно место у том циклусу заузима први и, у суштини, најкарактеристичнији чланак — „Лав Толстој као огледало руске револуције”, одавно већ признат и оцењен као једно од најзначајнијих дела стваралачког марксизма.

Написан је у Женеви поводом Толстојевог 80-годишњице, а појавио се анонимно на страницама бољшевичких новина „Пролетер”, 11 (24) септембра 1908. године. Овај чланак Лењин је писао истовремено с последњим страницама књиге „Материјализам и емпириокритицизам”, дакле у време изузетно интензивних филозофских размишљања.

Совјетска критика се веома много бавила изучавањем Лењиновог наслеђа, посебно његових чланака о Толстоју. Детаљно је проанализиран њихов садржај и откривена њихова принципијелна разлика од свега оног што се раније писало о Толстоју у народњачким и либералним публикацијама, а такође и у социјал-демократској штампи, легалној и илегалној. Сакупљен је огроман фактографски материјал, изречена су занимљива посматрања, учињен је читав низ веома озбиљних теоретских уопштавања. Међутим, проблем је толико дубок и значајан, да ће се мало ко одважити да га сматра исцрпљеним. Напротив, наша књижевна наука је, може се рећи, тек сада у стању да ову тему истражује у њеном пуном обиму и с мером одговарајуће научне веродостојности.

3

Осам година пре појаве првог Лењиновог чланка о Толстоју, филозоф Лав Шестов објавио је књигу „Добро у учењу грофа Толстоја и Ф. Ниче” у којој је самоуверено обећао одговор на питање: у чему је, најзад, „тајна Толстоја”?

Откриће Шестова било је савршено неочекивано. Толстој је, по њему, велики уметник који у својим делима и у својим теоријама није тражио путеве за решење насупрних проблема стварности, већ само неку, за себе самог, моралну утеху пред лицем трагичних животних пометњи. У његовим романима „експлоатисани народ не ступа на сцену да би олакшао свој положај, већ да би помогао грофу Толстоју да руши и изобличује”. Толстој, наводно, зна да никако не може помоћи сиромашнима и обесправљенима, па зато његова проповед није ништа друго до глас вапијућег у пустињи. Испада да је све, у име чега је живео и страдао велики писац, било најобичније фарисејство и обмана.

Ово сензационално откриће изазвало је један коментар самог Толстоја који је једном у разговору с Горким приметио:

— Какав храбар фризер — написао, а и не трепну, да сам обмануо себе, значи — и друге сам обмануо!

Лав Шестов, који је пре тридесет година умро у емиграцији, још увек у одређеним круговима на Западу ужива углед „истакнутог филозофа”. Тамо прештампавају његова сочињенија, а о њему пишу студије и дисертације, а понегде постоје чак и — „друштва Шестова”.

Шестовљева концепција је интересантна утолико што је у врло отвореној форми разоткрила (у буржоаској естетици с краја 19. и почетка 20^{ог} века широко распрострањено и у „слободном свету” све до данас сачувано) схватање о уметнику као о волшебнику који је у стању да према сопственој вољи изађе пред публику у сваком обличју. Такво схватање уметности одстрањује из ње сваки озбиљан

друштвени садржај, преобраћајући је у произвољну игру, у бесмислено волшебништво.

Лењинови чланци о Толстоју прожети су, пре свега, осећањем великог поштовања према његовом стваралаштву које је, по дубоком Лењиновом убеђењу, имало национални и светски историјски значај. Управо у томе су и извори најважнијих теоретских ставова формулисаних у чланку „Лав Толстој као огледало руске револуције”. У том чланку особиту пажњу привлачи распон и обим филозофско-историјске анализе. Познато је с каквом је помношћу Владимир Иљич читао и изучавао Толстоја. Само на темељу свестраног познавања Толстојевог стваралаштва могли су бити изведени судови који су тако виспрено и дубоко осветлили личност писца, добре и рђаве стране његових погледа на свет, смисао његове уметности.

А најипресивније је управо следеће: сложеност и противуречност духовних тражења Толстоја, као и нагли преокрет у његовим убеђењима, Лењин разматра не као издвојену чињеницу у пишчевој биографији, већ као објективан и историјски закономеран одраз одређених друштвених процеса до којих је дошло у Русији у другој половини 19. века. Другим речима, нису „тегобе савести”, субјективна и произвољна тражења неке апстрактне истине, управљати Толстојем када је раскинуо са својим племићким погледима и расположењима, са својом племићком средином, и када је одлучио да пређе на средину патријархалног сељаштва. У том преокрету писца одразила су се тражења милионских народних маса у периоду надолажења прве руске револуције.

Општи теоретски смисао ове Лењинове тезе необично је актуелан и у данашње време: значај уметника одређује се мером његове моћи да проникне у живот народа и одрази суштинске појаве историјске стварности.

Чланак „Лав Толстој као огледало руске револуције“ одликује се задивљујућим богатством идејног и теоретског садржаја. У њему је постављено мноштво питања која се тичу најразноврснијих проблема Толстојевог наслеђа, као и уметничког стваралаштва уопште. Изванредно значење имала је разрада и конкретна примена на Толстојево стваралаштво теорије одраза која, у ствари, представља теоретску основу у изучавању опште природе и свеколике разнообразности реалистичке уметности.

Огромна снага Толстојевог реализма била је полазна тачка са које је Лењин дело овог писца разматрао као огледало руске револуције. Не схватајући револуцију, не разликујући њене циљеве и методе, Толстој је, захваљујући управо реалистичкој природи свог стваралаштва, показао способност инкарнатора своје епохе, а самим тим и добрих и рђавих страна револуције. „Ако је пред нама заиста велики уметник, он би макар неке од постојећих страна револуције морао да одрази у својим делима“ — та класична

формула постала је једна од најважнијих основа наше марксистичко-лењинистичке естетике.

Новаторски и, може се рећи, револуционарни смисао ове Лењинове мисли састоји се у смелој и оригиналној поставци проблема узајамног односа уметности и стварности, уметности и револуције.

Истинито сликање живота представља услов његове уметничке спознаје и поимања његових суштствених закономерности. У својим делима Толстој је с таквом снагом разголитио друштвене противуречности буржоаско-племићке Русије, с таквом беспопштедном оштрином разоткрио, а с друге — ускипелу мржњу народа према својим угњетачима, да су та дела, независно од циљева које је следио њихов аутор, доводила читаоце до неминовног закључка: спасење Русије може се наћи само на путевима револуције. Тако је истина живота у делима Толстоја преодолевала његове погрешне политичке и филозофске погледе, његове проповеди о несупротстављању насиљу насиљем. Званична Русија није случајно толико мрзела Толстоја.

Било је покушаја да се цитирана Лењинова мисао протумачити тако да, наводно, у реалистичкој уметности уметников поглед на свет може да нађе компензацију за своје слабости у стремљењу и способности уметника да истинито прикаже стварност. Такво тумачење у принципу противуречи и слову и још више духу Лењиновог чланка.

Суштина ствари је у томе што је због слабости или битних противуречности уметниковог погледа на свет уметност увек на губитку. Изузетан таленат писца не значи увек, а поготову не значи аутоматски, гаранцију за овакве или онакве недостатке у изображавању стварности. Истински реализам у уметности не подразумева свако истинито изображавање живота, већ свестрано естетско истраживање његових „битних страна.“ Такво истраживање, наравно, ни изблиза није доступно сваком, већ само „стварно великом уметнику.“ Али чак ни такав уметник не поседује апсолутне и безграничне моћи стварања потпуне и коначне слике стварности, већ само неких њених битних страна. Напредан поглед на свет помаже писцу да у највећој могућој мери и пуноћи развије могућности свог талента.

Због тога у Лењинском чланку нема никаквог поређења између непосредног акта стварања и важности коју за њега има напредан поглед на свет. Напротив, у том чланку се изричито наглашава колико је тај поглед на свет битан у уметности и колико његово одсуство неминовно ограничава могућности чак и генијалног писца.

У свом чланку „Лав Толстој као огледало руске револуције“ Лењин је разрадио изванредно фину и ефикасну методологију анализе класичног наслеђа која дозвољава да се оно прихвати и оцењује у свој сложености друштвено-историјских и естетских елемената. Та методологија служи као веома тачан оријентир за разјашњавање схватања и предрасуда великих писаца прошлости, добрих и рђавих

страна њиховог погледа на свет и њиховог дела у целини. Њена правилна примена омогућава разумевање васпитног и сазнајног значаја дела класике, њиховог народног карактера, као и процену свега оног што у њима припада будућности. Ту способност Лењинове методологије танано је осетио Ромен Ролан, рекавши: „За историчара литературе од интереса би било да схвати шта управо код таквих људи као што су Русо, Дидро и Волтер, код уметника-претеча уопште, прстиже њих саме, шта код њих (иако они сами нису то ни слутили) припада будућности од које би се одрекли само да су је могли предвидети. Управо тај посао, са својственом му отвореношћу, започео је Лењин у односу на писца кога је нарочито волео...“

Сав патос Лењиновог чланка био је окренут ка будућности. И сасвим је природно што су његове основне идеје у пуној мери сачувале свој значај у нашем времену, у истраживању естетске природе књижевности новог, социјалистичког света, у разумевању улоге коју у тој литератури играју висока морална стремљења и идеали истинске човечности.

У Лењиновој анализи Толстојевих противуречности, добрих и рђавих страна његовог стваралаштва и његовог погледа на свет, постоји још једна веома важна методолошка особеност везана за испитивање оних страна наслеђа овог писца које су данас од посебног интереса.

Код нас се управо много полемисе на тему „класика и савременост.“ У тим полемикама с несумњивом очигледношћу издвојила се погрешна тенденција коју су испољили неки позоришни редитељи (такође и неки књижевни критичари и теоретичари) површним осавремењавањем дела домаће и стране класике. Та тенденција је у својој основи антиисторијска, јер се коси са опажањем великих дела прошлости у живој и конкретној атмосфери времена у којем су настала.

Истовремено, не треба сметнути с ума да класика није музејска реликвија. Свакој новој епохи она открива неке своје нове међе и свако ново покољење обогаћује је својим новим историјским искуством. Веза између класичног наслеђа и савремености представља веома деликатан и сложен проблем који захтева мудро и будно решавање.

Несумњиво је да су у праву они који иступају против метода „наговештаја“ и „илузија“ помоћу којег се делима класике покушава дати нека спољашња актуелност. У жару полемике неки критичари и позоришни ствараоци падају чак и у такве крајности које потпуно искључују могућност и неопходност савременог погледа на дела класичне литературе.

Не тако давно, на пример, талентовани глумац Художественног театра А. Прибов, кога ја иначе веома ценим, иступио је на страницама једног московског листа с чланком „Класика и савременост.“ Упоредо с тачним и веома инвентивним размишљањима о принципима сценског извођења

класичног репортера у МХАТ-у и, конкретно, недавно објављеног „Ревизора“, неочекивано сам прочитао и овакву реченицу: „Тврдим да се у тој инсценизи ни за јоту није променило, на руској сцени већ утврђено схватање бесмртне Гогољеве комедије.“ Ако је тако, шта онда значе декларације аутора о томе да се „третман класике мења“, да се „механички из епохе у епоху ништа не може пренети — време има своје законе?“

Руска сцена, међутим, не познаје само једно и за сва времена коначно тумачење „Ревизора“. Што се тиче МХАТ-ове изведбе, недавно расуђивање А. Грибова изазива недоумицу: да ли та представа само копира познате обрасце и не уноси баш ништа ново у сценски третман Гогољеве комедије?

Лењинов приступ Толстоју је изразито савремен и у исто време прожет духом дубоке историчности. Толстојево дело Лењин испитује дијалектички, у његовом живом кретању, у неразлучивој узајамности с процесима који се збивају у самој стварности. Још смо прилично далеко од тога да можемо рећи како смо усвојили ову изванредно важну методолошку лекцију.

4

Овај чланак Владимира Иљича увек се изнова чита с неким посебно пријатним осећањем. Он је одавно ушао у хрестоматију наше марксистичке естетике и готово свака његова реченица доживљава се као стих из добро и давно познате, драге песме. И упоредно с тим, у том чланку се увек изнова откривају неке његове ноће ранице, ранице неухватљиве. Он изазива нове асоцијације, подстиче на размишљање. Таква је једноставно природа истински великог остварења људског ума — оно је неисцрпно.

Лењинови чланци о Толстоју подједнако су корисни, како за уметнике-ствараоце, тако и за њихове критичаре и теоретичаре. Дубина проницања Лењинове мисли у најскривеније кутке Толстојеве списатељске лабораторије, дубином и једноставношћу задивљујућа рашчлањавања адхезије Толстојевог погледа на свет и његовог дела — све је то за уметника веома занимљиво и значајно с тачке гледања не само спознавања, већ и самоспознавања. Чак и у нашим условима, у којима су совјетски писци јединствени у прихватању света у коме живе, та „адхезија“ дејствује увек индивидуално и разумети њену унутарњу закономерност није ни мало лако ни једноставно. Јер, веома су ретки писци до те мере свесни настанка свог властитог дела, да би умели и да објасне све оне сплетове догађаја, поступка и људских судбина које чине живо биће романа, драме, поеме.

Писац мора имати четворо очију. Некада давно писци су (а међу њима и веома велики) били склони да себе упоређују са птицом која пева, а која тога ни сама није све-

сна. Такво поређење одавно је превазиђено и тешко да данас може пасти на памет иоле озбиљнијем ствараоцу. Али то не значи да рад на подизању нивоа „спознавања“ стваралаштва данас престаје да буде важан, озбиљан и актуелан. Велики писци прошлости били су по правилу и велики мислиоци које није тангирала само разноликост појава материјалног постојања њиховог народа, већ и најсложенији проблеми духовног и естетског живота друштва као таквог.

Чланци Лењина о Толстоју нису само обичне „збирке мисли“, већ изванредно убедљив „доказни материјал“ за писца о неопходности прогресивног погледа на свет помоћу којег је у стању да свесно управља васколиким механизмом свог стваралаштва.

Лењинови радови о Толстоју посебно су драгоцени за нашу књижевну теорију и критику, јер представљају сјајан пример истински научног приступа и испитивања књижевног стваралаштва у којима су се тако неразлучиво стекли конкретност и историчност анализе, осећање живе и сложене специфичке уметности и најдубље поимање дијалектике њених унутарњих веза са идеолошким животом друштва, с политиком.

Међутим, наша књижевна теорија још је прилично далеко од тога да се коначно ослободи антиисторијског прилаза појединим појавама уметничког наслеђа. Још увек се повремено срећу радови у којима се осећа отворено настојање аутора да „поправе“ и „исправе“ класика: мелем и тамјан у таквим случајевима су основне „боје“ у анализи.

Задачи марксистичко-лењинистичког изучавања класичног наслеђа захтевају од истраживача конкретан, историјски прилаз свим његовим елементима — идејним и уметничким, као и посебну пажњу у разлучивању прогресивних и реакционарних страна мишљења на свет. У свему томе управо се реално и манифестује лењински принцип партијности у изучавању класичног наслеђа.

Методолошки принципи Лењинових чланака о Толстоју веома су применљиви и у изучавању савремене оовјетске књижевности.

Последњих година приметно је порастао идејно-естетски ниво наше критике. Појавила се већ добра полица књига које темељито и даровито испитују стваралаштво Горког и Мајаковског, Блока и Јесењина, Шолохова и Фадјејева, Феђина и Леонова. Све се више објављује солидних чланака у периодици, посвећених конкретним проблемима наше текуће литературе, а самим тим намеће се и потреба даљег продубљивања и усавршавања принципа критичке анализе.

Нашем друштву потребна је високо идејна и стваралачки пунокрвна уметност. Успешно решавање овог двоструког задатка умногоме зависи баш од критике.

Поводом 100-годишњице Лењиновог рођења, у специјалном решењу Централног комитета КПСС о припремама

за просlavу овог јубилеја, као најважнији задатак истакнут је „стваралачки рад на даљем развијању теорије марксизма-лењинизма.“ Тај задатак се директно односи и на нашу естетику, књижевну науку и критику.

Презазићи емпиризам који је још прилично распрострањен, подићи општи ниво филозофске поткованости наше критике, унети у њу велику меру публицистичке полемичности и заострености, константно усавршавати методологију идејно-естетске анализе уметничке материје — у решавању свих ових и многих других својих професионалних задатака наша критика мора се систематски ослањати управо на Лењина.

Његов генијални рад „Лав Толстој као огледало руске револуције“ у том смислу представља неисцрпни извор методолошких идеја и естетског искуства. И данас ово велико дело лењинске мисли наставља са својим обраћањем будућности, оно просто позива нашу књижевност и нашу критику на освајање нових и још ширих граница и хоризоната.

Превео с руског: Милан Николић